

บทที่ 2

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

การศึกษาวิจัย เรื่อง เครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคมที่มีผลต่อการคงอยู่ขององค์กรชุมชน ได้ศึกษาเอกสารต่างๆ ที่เป็นแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อใช้เป็นแนวทางในการกำหนดกรอบแนวคิด และประเด็นในการศึกษา คือ

1. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน
2. แนวคิดการพัฒนาเชิงวัฒนธรรมชุมชน
3. แนวคิดการพึ่งตนเองของชุมชน
4. แนวคิดประชาสังคม
5. แนวคิดเครือข่ายการเรียนรู้
6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1. แนวคิดวัฒนธรรมชุมชน

บุญเทียน ทองประสาน (2531, หน้า 68) กล่าวว่า วัฒนธรรม คือ ระบบคุณค่าที่รวบรวมมาได้จากประวัติศาสตร์ เป็นคุณค่าทั้งทางเศรษฐกิจ การเมืองและแนวคิด ที่สัมพันธ์กันเป็นโครงสร้างมีผลต่อพฤติกรรมของคนในฐานะปัจเจกบุคคลและคนในสังคม ในชีวิตจริงทั้งหมด ในแง่นี้วัฒนธรรมจึงไม่ใช่สิ่งที่เก่า เช่น ประเพณีต่างๆ เท่านั้น แต่มันคือ บทสรุปของความคิดและการปฏิบัติ หรือคุณค่าทั้งหมดที่ให้แก่สังคม รวมขึ้นเป็นโครงสร้างทั้งด้านการทำมาหากิน (เศรษฐกิจ) ด้านอุดมการณ์ความเชื่อ และด้านของอำนาจการตัดสินใจ (การเมือง) ทั้งหมดที่เกี่ยวข้องกันอย่างแยกไม่ออก มันเป็นผลจากวิวัฒนาการทางประวัติศาสตร์ ของชุมชนและสังคม ซึ่งหากมองวัฒนธรรมในแง่ี้แล้ว จะเห็นว่าวัฒนธรรมถูกคุกคามไม่ได้

อานันท์ กาญจนพันธ์ (2538, หน้า 4 - 5) กล่าวว่า หากพิจารณาความหมายของวัฒนธรรมในเชิงชีวิตวัฒนธรรมแล้ว วัฒนธรรมน่าจะถือได้ว่าเป็นองค์รวมของวิถีคิดคุณค่า และอุดมการณ์ของสังคมที่มนุษย์สร้าง และสะสมขึ้นมา ในความพยายามที่จะแสดงออกถึงจิตวิญญาณความเป็นมนุษย์ และการปรับตัวกับระบบความสัมพันธ์ทางสังคม และธรรมชาติ

ภายใต้เงื่อนไขและบริบทที่แตกต่างกัน ความหมายนี้วัฒนธรรมจึงเปรียบเสมือนพลังที่อยู่เบื้องหลังศิลปและวิถีชีวิตของสังคมมนุษย์ ซึ่งจะมีความหลากหลายซับซ้อน แตกต่างกันไปในแต่ละท้องถิ่น ขณะเดียวกันก็มีความเปลี่ยนแปลงเคลื่อนไหวได้ ด้วยการผลิตใหม่ของชุมชนเจ้าของวัฒนธรรม เพื่อปรับตัวกับการเปลี่ยนแปลงของเงื่อนไขและบริบทของสภาวะแวดล้อม

กาญจนา แก้วเทพ (อ้างใน นเรศ สงเคราะห์สุข, 2540, หน้า11-13) เสนอว่า วัฒนธรรมชุมชน คือ การดำรงชีวิตที่ดั่งงาม มีระเบียบ มีกฎเกณฑ์ มีศาสนา มีประเพณีสืบปฏิบัติสืบทอดกันมา และโดยเฉพาะอย่างยิ่งมีคุณค่า(Values) ที่ดั่งงามเป็นพื้นฐาน ซึ่งวัฒนธรรมชุมชนถือว่าเป็นภูมิปัญญาหรือศักยภาพของชุมชน ที่สามารถต่อต้านอิทธิพลจากภายนอก ด้วยคุณค่าดั้งเดิมต่างๆ ไม่ว่าจะเป็นความรักใคร่กันฉันท์พี่น้อง การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน การพึ่งพาอาศัยกัน การแบ่งปันจากผู้มีไปสู่ผู้ไม่มี ฯลฯ หรือ วัฒนธรรมชุมชน ก็คือแรงผลักดันภายใน ที่สร้างสรรค์ของพลังคุณค่าทางศาสนาและวัฒนธรรม (Spirituality) ที่อยู่ในจิตใจและวัฒนธรรมของประชาชน พื้นฐานสำคัญของวัฒนธรรมดั้งเดิม คือ การให้ความสำคัญกับ “คน” โดยยึดถือศูนย์กลางอันมาจากความเชื่อที่ว่า “คน” มีฐานะเป็นสิ่งที่สร้างอันประเสริฐของสิ่งสูงสุด ดังนั้นคนจึงมีคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นคนอย่างมีอาจจะทำลายหรือลบเลือนได้ และถ้าจะพิจารณาถึงคนๆ หนึ่งจะพบว่า ความสัมพันธ์ระหว่างตัวมนุษย์ กับสิ่งแวดล้อมรอบตัวมนุษย์นั้นมีอยู่ 3 มิติ คือ

1) ความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งแวดล้อมธรรมชาติ เป็นการสร้างสัญลักษณ์แทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ซึ่งเป็นตัวแทนแห่งคุณค่าสูงสุดที่มนุษย์จะถือเป็นแบบอย่างและขัดเกลาตนเองเพื่อไปสู่ความดีงาม ความปลอดภัยและมีความหวังว่า อำนาจของสิ่งศักดิ์สิทธิ์นั้นจะช่วยได้ ซึ่งความสัมพันธ์ดังกล่าวมักแสดงออกมาในรูปแบบของพิธีกรรมต่างๆ เพื่อดำรงรักษาสภาวะอำนาจแห่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ได้สร้างขึ้น ตลอดจนเป็นการถ่ายทอดความรู้ให้ชนรุ่นต่อไป จนกลายเป็นปฏิบัติการที่เชื่อมโยงกับอุดมการณ์ ความเชื่อของคนในสังคมนั้นๆ

2) ความสัมพันธ์ระหว่างเพื่อนมนุษย์ด้วยกัน เป็นความสัมพันธ์ระหว่างคนกับคนซึ่งเกี่ยวข้องกับความรักกันฉันท์พี่น้อง การช่วยเหลือซึ่งกันและกัน การแบ่งปัน การไม่ข่มเหงเบียดเบียนกัน มีแต่ความเสียสละ ไม่เห็นแก่ตัว เป็นคุณธรรมสำคัญที่สุดมีวัฒนธรรมดั้งเดิมปลูกฝังสั่งสอนให้คนในชุมชนยึดถือเป็นหลัก ซึ่งอาจจะแสดงออกมาในรูปของประเพณี เช่น ประเพณีลงแขก ประเพณีความเคารพ และความกตัญญูผู้อาวุโส ประเพณีเกี่ยวกับการ

ให้อภัยหรือคืนดีกัน โดยอาศัยหลักยึดถือทางธรรม ความไม่มีจิตอาฆาตกัน รวมทั้งการอ่อนน้อมถ่อมตน คุณธรรมดังกล่าวได้รับการฝังรากลึกอยู่ในความเป็นปึกแผ่นของสถาบันครอบครัว เครือญาติและหมู่บ้าน โดยประเพณีปฏิบัติสืบต่อกันมา ถ่ายทอดจากคนรุ่นหนึ่งถึงคนอีกรุ่นหนึ่ง จนกลายเป็นธรรมเนียมประเพณีของชุมชน

3) ความสัมพันธ์ระหว่างคนกับธรรมชาติ-สิ่งสร้าง เป็นการแสดงถึงศักยภาพในการคิดค้นของมนุษย์โดยการเรียนรู้จากธรรมชาติและสิ่งแวดล้อม เพื่อนำมาใช้ให้เกิดประโยชน์ต่อการดำรงชีวิตของตนเองและมีความสอดคล้องกับธรรมชาติ อาทิ เครื่องมือในการทำเกษตร หรือการพึ่งพาธรรมชาติเกี่ยวกับปัจจัย 4 ภายใต้ปรัชญาในการอยู่ร่วมกันกับธรรมชาติ-สิ่งสร้าง ถือเอาความประสานกลมกลืน (Harmony) กับธรรมชาติเป็นหลัก ไม่ข่มขืน (Exploitation) ธรรมชาติและสิ่งสร้างด้วยความโลภของตน ทั้งนี้เนื่องมาจากความเชื่อที่ว่า สรรพสิ่งทุกอย่างล้วนแต่มีเจ้าของ เช่นดินมีพระแม่ธรณี ควายมีขวัญ เป็นต้น

การที่มีความเชื่อพื้นฐานว่า วัฒนธรรมของชุมชนก่อตั้งขึ้นมาจากการต่อสู้เพื่อให้ทุกคนมีอยู่มีกิน และจากการที่ต้องอยู่ร่วมสัมพันธ์กันเป็นสังคมชุมชน เพื่อกำรมีอยู่มีกิน ก่อให้เกิดวัฒนธรรมทางการผลิตโดยเฉพาะการผลิตแบบกสิกรรมที่ทำให้เกิดการคิดค้นและพัฒนาเทคโนโลยีต่างๆ การอยู่ร่วมกันเป็นชุมชนจำเป็นต้องมีการจัดระบบความสัมพันธ์ที่จะทำให้ทุกคนอยู่ร่วมกันได้อย่างสงบสุข เกิดจารีตประเพณี ระบบกฎเกณฑ์ และพิธีกรรมต่างๆ สุรเชษฐ์ เวชชพิทักษ์ (อ้างใน เพ็ญสุตา สอนบุญ, 2539, หน้า18) ได้กล่าวถึงองค์ประกอบที่สำคัญของโครงสร้างทางวัฒนธรรมของชุมชนว่ามี 3 ประการคือ

1. ระบบการผลิต หรือ ระบบทำมาหากิน
2. ระบบการอยู่ร่วมสัมพันธ์ ประกอบด้วย เครือญาติ ชุมชน และความสัมพันธ์ระหว่างชุมชน
3. ระบบความเชื่อ ประกอบด้วย ศาสนา คุณค่า และพิธีกรรม

วัฒนธรรมชุมชน จึงหมายถึงระบบคุณค่า ที่เป็นบทสรุปความคิดและวิธีปฏิบัติของบุคคลในชุมชน ที่แสดงถึงวิถีชีวิต ความเชื่อ ทศนะ ค่านิยม ประเพณีและศาสนา ที่มีผลต่อการดำรงชีวิต และการปรับตัวให้เหมาะสมสอดคล้องกับสภาพของชุมชนที่เปลี่ยนแปลงไป วัฒนธรรมเป็นสิ่งที่มิอยู่ในชุมชนมาแต่ดั้งเดิม สืบทอด และมีการสร้างขึ้นใหม่จากระบบความสัมพันธ์ต่างๆ ของบุคคลที่มีต่อสิ่งแวดล้อมต่างๆ เช่น ธรรมชาติ มนุษย์ วัฒนธรรม

เปรียบเสมือนพลังของชุมชน ที่สามารถต้านทานต่อสิ่งบุกรุกจากภายนอก เพื่อการดำรงอยู่ของชุมชน ซึ่งในแต่ละชุมชนจะมีวัฒนธรรมของท้องถิ่นแตกต่างกันไป ขึ้นอยู่กับสภาพ และบริบทของชุมชนนั้น

2. แนวคิดการพัฒนาเชิงวัฒนธรรมชุมชน

นักวิชาการและนักพัฒนาจำนวนหนึ่งมีความเห็นว่า แนวทางการพัฒนาที่ผ่านมา มีลักษณะสุดขั้ว 2 ด้านตรงกันข้ามอยู่เสมอ ขั้วหนึ่งให้ความสำคัญเพียงบางด้าน โดยเฉพาะด้านวัตถุแต่กลับละเลยด้านจิตใจ ให้ความสำคัญกับวัฒนธรรมแบบปัจเจกชนนิยม เสรีนิยม และปัจเจกนิยม เน้นความก้าวหน้าและประสิทธิภาพของมนุษย์มากกว่าความเป็นมนุษย์ในฐานะที่เป็นส่วนหนึ่งของธรรมชาติ อีกขั้วหนึ่งต้องการพัฒนามนุษย์บนพื้นฐานของวัฒนธรรมท้องถิ่น และการพึ่งตนเอง เพื่อความสมานฉันท์ในสังคมและธรรมชาติซึ่งทำให้ยึดมั่นอยู่ในความเป็นชุมชน และในธรรมชาติของการยังชีพตามหลักวิถีชีวิตที่เน้นองค์รวม

นักวิชาการไทยหลายท่าน ได้หันมาให้ความสนใจแนวประวัติศาสตร์ และวัฒนธรรมของหมู่บ้านเพิ่มมากขึ้น ได้นำเอาแนวคิดนี้เป็นแนวทางในการพัฒนาหมู่บ้านชนบท โดยยึดอยู่บนพื้นฐานการพึ่งตนเองของชุมชน การเปลี่ยนแปลงแนวทางการพัฒนาด้านเศรษฐกิจมาเป็นให้ความสำคัญกับคุณค่าที่ดำรงอยู่ภายในชุมชน มุ่งไปที่การค้นหาวិถีชีวิตและความต้องการของชุมชนจากประวัติศาสตร์ และการพัฒนาต้องสอดคล้องเป็นไปตามความต้องการภายใต้การควบคุมของชาวบ้าน ซึ่งการเปลี่ยนแปลงการพัฒนาดังกล่าว เรียกว่า "การพัฒนาแนววัฒนธรรมชุมชน" (บำรุง บุญปัญญา, 2527)

การพัฒนาควรจะพัฒนาจากฐานของตัวเอง คือ จากวัฒนธรรมที่เป็นวิถีชีวิตของสังคมทั้งหมด ถ้าพัฒนาโดยทุบฐานของตัวเองทิ้ง เอาแบบอย่างของคนอื่นมาเป็นฐานการพัฒนานั้นย่อมโยกคลอน ไม่มีความมั่นคง และก่อให้เกิดความวุ่นวายในที่สุด การพยายามกลับไปสู่วิถีชีวิตของชาวบ้านที่สืบทอดกันมาช้านาน การส่งเสริมประสบการณ์ทำให้การพัฒนาแนววัฒนธรรมมีการเชื่อมโยงของธรรมชาติแวดล้อม มนุษย์ สังคม เข้าด้วยกันไม่ใช่การพัฒนาเฉพาะอย่าง (ประเวศ วะสี, 2535, หน้า15)

ดังนั้นการแสวงหาทางเลือกการพัฒนาในมิติวัฒนธรรม จึงไม่ใช่เพียงการทำให้ทันโลกทันสมัยเท่านั้น หากแต่อยู่ที่กระบวนการต่าง ๆ 4 ประการคือ

1) การเสริมสร้างพื้นที่ทางวัฒนธรรม

ในความเป็นมนุษย์นั้นทุกคนต้องการแสดงออกอย่างเท่าเทียมกัน และสามารถแสดงออกได้ดีที่สุดในเวทีที่เรียกว่า พื้นที่ทางวัฒนธรรม เพราะพื้นที่นี้ถือเป็นสมบัติร่วมกันของทุกคน ปรากฏในรูปต่างๆ ทั้งภูมิปัญญาความรู้ คุณธรรม คุณค่าทางศีลธรรม และทรัพยากรของส่วนรวม ซึ่งมีส่วนอย่างสำคัญในการสร้างสรรค์วัฒนธรรมของการรวมหมู่ ทำให้เกิดความรู้สึกเป็นเจ้าของร่วมกัน และเกิดความต้องการทำกิจกรรมทางสังคมต่างๆ ร่วมกัน ในพื้นที่ทางวัฒนธรรมนี้มนุษย์จะสามารถเรียนรู้ สร้างสรรค์ ผลิตรายใหม่ และปรับตัวได้ ด้วยเหตุนี้เองจึงเปรียบได้กับต้นทุนทางวัฒนธรรมที่เป็นเสมือนพลังของชุมชนในการเปลี่ยนแปลง

2) การเสริมสร้างประชาสังคม

การเสริมสร้างประชาสังคมนับได้ว่าเป็นการพัฒนาในมิติทางวัฒนธรรมที่สำคัญยิ่งเพราะแสดงถึงความสามารถในการผลิตใหม่ทางวัฒนธรรม ดึงให้ชุมชนท้องถิ่นต่างๆ เข้ามามีส่วนร่วมในการพัฒนาสังคมได้อย่างแท้จริง ด้วยการเข้ามามีส่วนในการวางกฎเกณฑ์ และกติกาของสังคม เพื่อให้ทุกคนมีส่วนร่วมทั้งรับผิดชอบตรวจสอบ และได้ประโยชน์จากสังคมอย่างเสมอภาคและเป็นธรรม ซึ่งจะช่วยผลักดันให้การพัฒนาในด้านอื่นๆ ไม่ว่าจะเป็นด้านเศรษฐกิจ และด้านการเมือง ก้าวหน้าไปได้พร้อมๆ กัน เพราะทุกคนจะรู้สึกได้ว่า ได้รับความเป็นธรรมอย่างเสมอภาคกัน ชุมชนท้องถิ่นก็สามารถปกป้องสิทธิพื้นฐานของตนได้ ไม่ถูกเอารัดเอาเปรียบ

3) การเสริมสร้างความเข้มแข็งให้องค์กรชุมชน

กระบวนการสร้างประชาสังคมให้เป็นจริงได้นั้น ขึ้นอยู่กับเงื่อนไขสำคัญ คือ องค์กรชุมชนต้องเข้มแข็ง เพื่อจะได้ทำหน้าที่ ทั้งตรวจสอบ และปกป้องสิทธิของท้องถิ่นได้เต็มที่ ซึ่งรัฐเองก็สามารถมีส่วนร่วมแสดงบทบาท เพื่อเสริมสร้างความเข้มแข็งขององค์กรเหล่านี้ได้ ด้วยการให้มีกฎหมายรับรองสิทธิขององค์กรชุมชนต่างๆ ทั้งที่ผูกติดอยู่กับท้องถิ่นตามประเพณี และองค์กรที่ผลิตใหม่ในรูปของเครือข่าย โดยไม่จำเป็นต้องจดทะเบียนแต่เพียงอย่างเดียว นอกจากนั้นความเข้มแข็งขององค์กรชุมชนยังจะมีส่วนช่วยเสริมให้ท้องถิ่นมีศักยภาพมากขึ้น ในการปรับตัวต่อการเปลี่ยนแปลง และการแสวงหาทางเลือกในการพัฒนา ตลอดจนเป็นกำลังพื้นฐานของระบบประชาธิปไตยแบบประชาสังคมในระดับรากหญ้าต่อไป

4) การเคารพสิทธิของความแตกต่างหลากหลายของพหุสังคม

มิติวัฒนธรรมนั้นมีลักษณะเด่นอยู่ที่ การแสดงออกถึงคุณค่าของความเป็นมนุษย์ และการเคารพสิทธิชุมชน อันเป็นเงื่อนไขสำคัญของการพัฒนาไปสู่ความเป็นพหุสังคม ที่ผู้คนแตกต่างกันทั้งในด้านฐานะทางเศรษฐกิจ ระบบการผลิต วิถีชีวิต และชาติพันธุ์ ดังเช่นสังคมไทยในปัจจุบัน ยิ่งสังคมมีความหลากหลายมากขึ้นเท่าใด ยิ่งต้องเน้นในระบบคุณค่าที่เห็นคนเป็นคน และเน้นความคิดที่เคารพสิทธิของกันและกันมากขึ้น

กลุ่มหรือองค์กรชุมชน ถือเป็นกลไกที่สำคัญยิ่งในการพัฒนาชุมชนให้เกิดความยั่งยืน ประเวศ วะสี (2536) ได้ให้ข้อสรุปไว้ว่า องค์กรชุมชน หรือองค์กรชาวบ้านในระดับหมู่บ้าน หรือเล็กกว่าหมู่บ้าน คือกุญแจสำคัญของความยั่งยืนของสังคมทั้งหมด

การรวมกลุ่มอาจมีได้หลายระดับ หรือลักษณะตามพัฒนาการ บัณฑิต อ่อนดำ ได้ชี้ว่าพัฒนาของการรวมกลุ่มในวัฒนธรรมไทย มักจะเริ่มต้นจากการรวมกลุ่มทางสังคม วัฒนธรรมมากกว่า การรวมกลุ่มด้วยเหตุผลทางเศรษฐกิจ คือรวมกันเพื่อวัตถุประสงค์ ในการช่วยเหลือซึ่งกันและกันก่อนแล้ว จึงค่อยคิดเรื่องการเพิ่มรายได้ เช่น กรณีการตั้งธนาคารข้าว ธนาคารควาย เป็นต้น ซึ่งเริ่มจากการคิดหาแนวทางช่วยเหลือคนในกลุ่มด้วยกัน ก่อนจะคิดหารายได้เข้ากลุ่ม การรวมกลุ่มอาจเริ่มจากกลุ่มสนใจ และพัฒนาไปเป็นกลุ่มศึกษา และกลุ่มกิจกรรมตามลำดับ

ประเวศ วะสี ได้ให้ความหมายว่า องค์กรที่มีความเข้มแข็ง หมายถึงองค์กรที่มีความสามารถบริหารจัดการได้อย่างต่อเนื่อง และสามารถพัฒนาศักยภาพของตนเองเพิ่มขึ้นเรื่อยๆ เพื่อแก้ไขปัญหาความยากจน และปัญหาอื่นๆ รวมทั้งยังสามารถเผชิญกับสภาวะวิกฤตต่างๆ ได้เป็นอย่างดี

เครื่องชี้วัดเกี่ยวกับการจัดการกลุ่ม/องค์กรชุมชน จากประสบการณ์ของนักพัฒนาชนบท ได้ชี้ว่ามีองค์ประกอบที่สำคัญหลักๆ 6 ประการ เพื่อชี้วัดความเข้มแข็งของกลุ่ม/องค์กรชุมชน (สีลาภรณ์ นาคพรตพรพ และคณะ, 2538) จึงควรพิจารณาจากองค์ประกอบที่สำคัญหลักๆ 6 ประการ คือ

(1) วัตถุประสงค์ของการรวมกลุ่ม อาจวัดจากระดับขั้นของการพัฒนากลุ่มว่ามีลักษณะเป็น

- กลุ่มสนใจ หมายถึง มีการรวมตัวพูดคุย ถกเถียงถึงปัญหา
- กลุ่มศึกษาเรียนรู้ หมายถึง มีความพยายามในการแสวงหาความรู้ ทั้งโดยการศึกษาดูงาน หรือแลกเปลี่ยนกับผู้รู้ทั้งใน และนอกชุมชน เพื่อแก้ปัญหา
- กลุ่มกิจกรรม หมายถึง มีการลงมือทำกิจกรรมร่วมกัน

(2) กฎ กติกา กลุ่มที่เข้มแข็งจะมีการกำหนดกฎระเบียบ และกติกา เพื่อควบคุมพฤติกรรมของสมาชิก และกระบวนการออกกฎระเบียบและกติกา จะต้องเป็นการลงมติร่วมกันของสมาชิก และสมาชิกมีการปฏิบัติตามกฎระเบียบนั้นด้วย

(3) สมาชิก กลุ่มที่เข้มแข็ง จะต้องคำนึงถึงสมาชิกทั้งในด้านจำนวน และคุณภาพ ในการเข้าร่วมกิจกรรมต่างๆ ซึ่งวัดได้จาก

- จำนวนสมาชิกที่เข้าร่วมกิจกรรม
- ระดับของการมีส่วนร่วมของสมาชิก ในการทำกิจกรรมต่างๆ เช่น ระดับพูดคุยถึงปัญหา ระดับเสนอความคิด ระดับลงมือปฏิบัติฯ

- ลักษณะที่หลากหลายของสมาชิก เช่น ในด้านการศึกษา ศาสนา เพศ อายุ โดยทั่วไปกลุ่มมักมีสมาชิกที่มีความหลากหลายมากขึ้นได้ ย่อมแสดงถึงความเป็นที่ยอมรับอย่างกว้างขวางของกลุ่ม ระหว่างคนที่ ต่างเพศ วัย ศาสนา ระดับการศึกษา

(4) กรรมการกลุ่ม กรรมการถือเป็นองค์ประกอบที่สำคัญประการหนึ่งในการช่วยให้กลุ่มมีความเข้มแข็ง อาจวัดได้จาก

- สัดส่วนจำนวนกรรมการที่มาร่วมประชุมหรือร่วมกิจกรรม ต่อจำนวนกรรมการทั้งหมด ซึ่งเป็นเครื่องสะท้อนถึงความพร้อมเพียงของกรรมการ
- ความถี่ในการประชุมกรรมการ
- ความรวดเร็วในการเรียกประชุมกรรมการ เพื่อตอบสนองต่อปัญหาที่เกิดขึ้นในชุมชน (ในกรณีที่เกิดวิกฤตการณ์)
- คุณภาพของการประชุมกรรมการ เช่น มีการจัดทำวาระ มีการหาข้อมูลประกอบ มีการลงมติหรือไม่ เป็นต้น
- ความโปร่งใสของกรรมการในการจัดการเรื่องการเงิน และกระจายผลประโยชน์แก่สมาชิก

(5) กิจกรรม กิจกรรมที่ดำเนินการโดยกลุ่มสามารถช่วยเพิ่มความเข้มแข็งของกลุ่มได้ระดับหนึ่ง โดยดูจากประเภทกิจกรรม ได้แก่

- ด้านเศรษฐกิจและอาชีพ ได้แก่ การรวมกลุ่มกันเพื่อกันผลิต การจำหน่าย การบริโภค การรวมกลุ่มกันเพื่อการระดมทุนของชุมชน
- ด้านสังคม วัฒนธรรม ประเพณี ได้แก่ การจัดสวัสดิการแก่คนด้อยโอกาสและคนทั่วไปในชุมชน (เช่น เด็ก คนชรา เป็นต้น) การจัดกิจกรรมเพื่ออนุรักษ์ศิลปวัฒนธรรม ประเพณีพื้นบ้าน
- ด้านการจัดการทรัพยากรธรรมชาติและทรัพยากรสาธารณะของชุมชน ได้แก่ การทำกิจกรรมในการอนุรักษ์ป่า อนุรักษ์แหล่งน้ำ ฟื้นฟูคุณภาพดินและอากาศ ฯ

(6) กองทุนของกลุ่ม ความสามารถในการระดมทุนภายในของคนในชุมชน นับเป็นเครื่องสะท้อนถึงศักยภาพและความเข้มแข็งของกลุ่มได้เป็นอย่างดี ได้แก่

- ขนาดของกองทุนที่ระดมจากสมาชิก
- ประเภทของกองทุน เช่น กองทุนก้ำไม้ ธนาคารข้าว ธนาคารวัว กลุ่มออมทรัพย์ เป็นต้น
- ความสม่ำเสมอในการออม/ฝากเข้ากองทุนของสมาชิก
- อัตราการเติบโตของกองทุน
- ประเภทกิจกรรมที่ใช้เงินหรือ ทรัพยากรจากกองทุนไปทำ เช่น สวัสดิการสมาชิก การให้กู้เพื่อลงทุนประกอบอาชีพ

องค์กรชุมชน นับเป็นกลไกที่สำคัญยิ่งในการพัฒนากระบวนการของการพัฒนา และเป็นเครื่องมือในการขยายฐานการมีส่วนร่วมของประชาชนในการพัฒนาชุมชน หรือพื้นที่ของตนเอง และเป็นเครื่องมือที่ช่วยให้ปัจเจกบุคคล ไม่ว่าจะเป็นชาวนา แรงงาน หรือผู้ประกอบการใดๆ มีอำนาจต่อรองในการเรียกร้องบริการจากรัฐ การพัฒนาองค์กรชุมชนให้ขึ้นมามีบทบาทสำคัญนั้น นับเป็นกุญแจที่ช่วยในการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคนในชุมชนและสังคมในทุกๆ ด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม การศึกษา และสุขภาพอนามัย

ดังนั้น การพัฒนาเชิงวัฒนธรรมชุมชน เป็นการพัฒนานักวิชาการและนักพัฒนาที่ต้องศึกษาและเข้าใจอย่างละเอียดลึกซึ้งของแต่ละชุมชน เพื่อค้นหา ศักยภาพจุดด้อย และจุดแข็งของชุมชน เพื่อนำเสนอให้ชาวบ้านหรือเจ้าของชุมชน ได้เป็นผู้คิด ศึกษา ค้นคว้า รู้

อย่างเท่าทันต่อการเปลี่ยนแปลงต่างๆ และนำมาสรุปเป็นบทเรียนของชุมชน เพื่อสามารถกำหนดแนวทาง หรือทิศทางการพัฒนาของชุมชนได้อย่างถูกต้อง ซึ่งในที่สุดชาวบ้านจะเข้าใจถึงปัญหา และสามารถแก้ไขปัญหามาของเขาเองได้

3. แนวคิดการพึ่งตนเองของชุมชน

แนวคิดการพึ่งตนเองมีรากฐาน จากแนวคิดของนักปรัชญากลุ่มมนุษยนิยม (Humanism) ที่เชื่อในคุณค่าและศักดิ์ศรีของความเป็นมนุษย์ นั่นคือมนุษย์มีศักดิ์ศรี มีคุณค่า และมีศักยภาพ สามารถที่จะคิด พุฒ และทำ ด้วยตัวของตัวเองได้

การพึ่งตนเอง เป็นแนวทางการพัฒนาอย่างหนึ่ง ที่เริ่มจากความเข้าใจในธรรมชาติของความเป็นจริงที่ว่า ชาวไร่ชาวนามีฐานะเป็นมนุษย์ โดยพื้นฐานจึงย่อมมีความสามารถเป็นพลังอยู่ในตัวเองจากปัจจัยแวดล้อมทางธรรมชาติ เศรษฐกิจ สังคม การเมือง การบริหาร และวัฒนธรรม การพัฒนาชนบทจึงต้องมุ่งส่งเสริมให้ชาวไร่ ชาวนา ได้ทำความเข้าใจกับปัญหาของตัวเอง และคิดค้นหาวิธีแก้ไขปรับปรุง เปลี่ยนแปลงต่อปัญหาให้ตรงกับความต้องการและความสามารถของตนอย่างแท้จริง ดังนั้นเมื่อมีการพูดถึงการพัฒนาชนบท หรือความสามารถในการพึ่งตนเองของชนบทจึงไม่ควรมองชนบทให้แยกตัวเองโดดเดี่ยวออกไปจากเศรษฐกิจของประเทศ หรือของโลกตามความหมายของการพัฒนาชนบท และความสามารถในการพึ่งตนเองของชนบท จะต้องเป็นการพัฒนาที่สามารถเผชิญ และมีความสัมพันธ์กับเศรษฐกิจภายนอกได้ด้วย ในขณะเดียวกัน การพึ่งตนเองในระดับชาติจะล้มเหลวถ้าหากว่าไม่ได้ขึ้นอยู่กับฐานของประชากรส่วนใหญ่ของประเทศ การพึ่งตนเองของชนบทจึงเป็นฐานที่สำคัญที่สุด (เสนห์ จามริก, 2530, หน้า 31-32)

วิจิตวงศ์ ณ ป้อมเพชร (2531, หน้า 8) ได้กล่าวไว้ว่า การพึ่งตนเองทางเศรษฐกิจในชนบทจะต้องพัฒนาขีดความสามารถในการผลิต ซึ่งเกี่ยวข้องกับ 3 ปัจจัย คือ (1) คุณภาพของคนจะต้องปรับค่านิยม อย่าให้เกิดหรือต้องเหนี่ยวรั้งความต้องการไม่ให้มีมากเกินไป จำกัดการถูกล่อลวงทางเทคโนโลยี โดยพัฒนาจิตใจให้อยู่ในกรอบของคุณธรรม (2) ขีดความสามารถทางเทคโนโลยี จะต้องสร้างความสามารถที่จะทำอะไรให้ตอบสนองต่อความต้องการของสังคมเราเองได้ก่อน เช่น ลักษณะเกษตรแบบผสมผสาน (3) ระบบเศรษฐกิจหรือระบบการผลิตและการตลาดต้องมีการปรับปรุง เนื่องจากชาวชนบท แต่ละบุคคลหรือครอบครัวมีพลังอันจำกัด ทำให้ภาวะการพึ่งตนเองอ่อนแอมาก จึงควรร่วมกันผลิต ร่วมกันวาง

แผนว่าจะทำอะไร จะใช้ผลผลิตไปทางไหน ส่วนหนึ่งต้องจุนเจือกันเอง บางส่วนต้องขายเพื่อแลกเปลี่ยนสิ่งที่ต้องการรวมตัวกันเป็นกลุ่มก่อนในการผลิตและการตลาด และแกนความคิดที่จะนำไปสู่การพึ่งตนเองจึงควรประกอบด้วยสติปัญญาพื้นบ้าน ซึ่งสืบทอดเป็นมรดกทางสังคม ความรู้ความคิดทางพุทธศาสนา ซึ่งเน้นลักษณะของการกินพอดี อยู่พอดี และความรู้สมัยใหม่ คือความรู้เกี่ยวกับนิเวศวิทยาสมัยใหม่ แต่จะต้องแยกแยะว่าจะเลือกแบบใดมาใช้ มิเช่นนั้นจะเป็นอันตรายต่อสังคมมาก

การพึ่งตนเองของชุมชนตามแนวคิดของนักวิชาการไทย ก็มีเงื่อนไขในการพึ่งตนเองที่สอดคล้องกัน โดยเฉพาะเงื่อนไขในการสร้างจิตสำนึกเพื่อการพึ่งตนเอง การพัฒนาแบบกลุ่ม และการรวมตัวกันในรูปแบบองค์กรใหม่ ซึ่งสามารถสรุปแนวคิดการพึ่งตนเองได้ 2 ลักษณะ คือ

1) การพึ่งตนเองในเชิงปัจเจกบุคคล หมายถึง กิจกรรมทั้งหลายที่กระทำโดยปัจเจกชนและครัวเรือนเพื่อบรรลุถึงการมีหลักประกันของการดำรงชีพของเขา ที่เป็นการพึ่งตนเองที่กระทำโดยบุคคล

2) การพึ่งตนเองในลักษณะของกลุ่มที่มีการจัดระบบ เพื่อให้ประชาชนสามารถดำเนินการตอบสนองความต้องการของตนด้วยวิธีช่วยเหลือตนเอง ด้วยความร่วมมือกับผู้อื่นที่อยู่ในสถานการณ์เดียวกัน ทั้งนี้การพึ่งตนเองอย่างแท้จริงจะต้องรวมถึงการที่กลุ่มนั้นมีอิสระในการตั้งเป้าหมาย และมีอิสระในการดำเนินการให้บรรลุเป้าหมาย โดยอาศัยความพยายามและกำลังของตนที่กระทำโดยกลุ่มหรือสังคม (เพ็ญสุตา สอนบุญ, 2539, หน้า 15-16)

อภิชาติ พันธเสน ได้กล่าวถึง การพึ่งตนเอง : หลักการที่สำคัญของพุทธเกษตรกรรม ไว้หลายความหมาย ดังนี้

ในบรรดาหลักการของพุทธเกษตรกรรม การพึ่งตนเองถือว่าเป็นหัวใจที่สำคัญที่สุด เพราะเป็นหลักการที่สำคัญที่จะช่วยให้เกษตรกรสามารถกำหนดวิถีชีวิตของตนเองได้ ในความหมายแรกเข้าใจกันโดยทั่วไปก็คือ การลดต้นทุนการผลิต ให้ใกล้กับศูนย์ พยายามทำทุกสิ่งทุกอย่างด้วยตนเองหรือแรงงานของสมาชิกใน ครอบครัว การที่สามารถทำทุกอย่างด้วยแรงงานของตัวเองและครอบครัว ก็เนื่องจากการเกษตร ในลักษณะดังกล่าวจะไม่ถูกจำกัด ด้วยเงื่อนไขเวลา ซึ่งผิดกับการเกษตรเพื่อการค้า ซึ่งจะมีปัญหาในเรื่องเงื่อนไขเวลา เนื่องจากจะ

ต้องทำการผลิตให้ได้ในเวลาที่กำหนด มิฉะนั้นจะเกิดความเสียหายแก่ผลผลิต หรือมีผลกระทบต่อช่วงเวลาที่จะต้องจำหน่ายผลผลิต นอกจากนี้ไม่จ้างแรงงานจากภายนอกแล้ว จะต้องพยายามลดรายจ่ายที่ไม่จำเป็นอื่นๆทั้งหมด เป็นต้นว่า การใช้ปุ๋ยธรรมชาติแทนปุ๋ยเคมี การไม่ใช้ยาฆ่าแมลง โดยการเลือกปลูกพืชที่มีความทนทานต่อแมลง ความพยายามเพื่อการผลิตในลักษณะดังกล่าว ไม่มีโอกาสนักที่เกษตรกรจะมีรายได้ที่เป็นตัวเงินเข้ามา ดังนั้นจะต้องอาศัยความสันโดษในการใช้ชีวิต คือ พอใจอยู่กับการกินอยู่อย่างง่ายๆ ประหยัด และไม่ฟุ้งเฟ้อตามค่านิยมของสังคม ทำให้ไม่ต้องดิ้นรนชวนขวายแสวงหาความสุขจากการบริโภควัตถุ หันกลับมาให้ความสำคัญแก่ความสุขทางจิตใจ และความสุขที่ได้จากความสงบแทน และเมื่อมีสุขภาพจิตดี ผลพลอยได้ที่สำคัญ ก็คือ ลดความวิตกกังวล หากไม่เครียดก็จะมีชีวิตที่มีความสุขมากขึ้นกว่าเดิม (วิบูลย์ เข็มเฉลิม, 2530)

ในความหมายอีกระดับหนึ่ง มิได้หมายความว่า จะต้องผลิตทุกอย่างด้วยตัวเองทั้งหมด เมื่อมีการพัฒนาการผลิตให้ถึงระดับหนึ่ง การพึ่งตัวเองจะมีความหมายถึงการเตรียมพร้อมที่จะพึ่งตัวเองเมื่อเกิดสถานการณ์ที่จำเป็นจะต้องพึ่งตัวเอง เนื่องจากไม่สามารถพึ่งปัจจัยภายนอกได้อีกต่อไป เหตุที่ลดหย่อนความหมายของการผลิตทุกอย่าง ทำทุกอย่างด้วยตัวเองลง ก็เนื่องจากว่าเมื่อสามารถสร้างหลักประกันให้แก่ตัวเองได้ระดับหนึ่ง ก็สามารถที่จะตัดสินใจได้ว่ามีความจำเป็นหรือไม่ ที่จะต้องทำทุกสิ่งทุกอย่างให้ได้ด้วยตัวเองทั้งหมด ปัจจัยในเรื่องเวลาอาจจะเริ่มเข้ามามีความสำคัญ เนื่องจากแต่ละคนมีความจำกัดของเวลาในแต่ละวันไม่แตกต่างกันมากนัก ขึ้นอยู่กับนาฬิกาชีวะ (bio-clock) ภายในร่างกายของแต่ละคน การใช้เวลาไปประกอบกิจกรรมรวมอย่างหนึ่ง ย่อมเสียโอกาสที่จะใช้เวลาไปประกอบกิจกรรมอีกอย่างหนึ่ง เมื่อมีทางเลือกเกิดขึ้นเช่นนี้ ก็ย่อมเลือกทำในสิ่งที่จะได้ผลตอบแทนต่อเวลา ไม่ว่าวัดจากมาตรฐานใด ในกรณีนี้หมายความว่า การตัดสินใจที่ไม่เลือกที่จะผลิตทุกอย่างให้ตอบสนองความต้องการของตนเองได้ ก็เนื่องจากว่ามีหลักประกันแล้วว่ามีทางหาสิ่งที่ขาดหายไปมาชดเชยด้วยวิธีการอื่นๆ ทำให้ความสามารถในการพึ่งตนเองไม่เสียไป

ในระดับที่สูงขึ้น การพึ่งตัวเอง หมายถึงความสามารถในการควบคุมเทคโนโลยีการผลิตตลอดจนการมีความสามารถในการควบคุมทรัพยากรบางชนิด ที่สามารถทำให้การผลิตดำเนินไปได้โดยไม่ชะงักงัน และอาจจะรวมไปถึงความสามารถในการควบคุมตลาดด้วย แต่ความหมายที่สำคัญสำหรับเกษตรกรแต่ละคน ในที่นี้ก็คือ ความสามารถในการกำหนดวิถีชีวิต และการผลิตของตนเองได้ ในระดับนี้ย่อมเห็นได้ชัดว่า ความสามารถในการพึ่งตนเอง

ไม่มีความจำเป็นเลยที่จะต้องผลิตทุกสิ่งทุกอย่างได้เอง ถ้ามีทรัพยากรที่สำคัญเพียงพอที่ทำให้เกิดมีอำนาจต่อรองเกิดขึ้นได้

ดังนั้นการพึ่งตัวเองในการผลิตจึงมิได้มีความหมายในเชิงการปฏิเสธระบบตลาดทั้งหมด แต่เป็นการช่วยให้เกษตรกรที่ไม่สามารถพึ่งตัวเองได้ เนื่องจากประสบความล้มเหลวจากการผลิตเพื่อตลาด ได้กลับมามีโอกาสพิจารณาข้ออ่อนของตัวเองพร้อมกับฟื้นฟูสมรรถนะของตัวเองให้เข้มแข็งสามารถยืนอยู่ด้วยตัวเองได้ และถ้าหากประสงค์จะกลับเข้าไปสู่ระบบตลาดอีกครั้งหนึ่ง ก็จะกลับเข้าไปได้ด้วยคามมั่นคง มีความรู้เท่าทันและสามารถอยู่ในระบบแข่งขันได้ (อภิชัย พันธเสน, 2539 , หน้า 364 - 367)

สภาคทอลิกแห่งประเทศไทยเพื่อการพัฒนา (การดำรงอยู่ของชุมชนฯ , 2533, หน้า 196-197) ได้สรุปว่า

คุณค่าแห่งการพึ่งตนเองเป็นคุณค่าที่สำคัญและเป็นรากฐานที่สุดของการทำงาน คุณค่านี้มีรากฐานมาจากพุทธศาสนาอยู่แล้วที่กล่าวว่า "อัตตาหิ อัตโน นาโถ" ในวงการพัฒนา คุณค่านี้ได้กลายมาเป็นเป้าหมายสำคัญของงานพัฒนา คือต้องการให้ชาวบ้านพึ่งตนเองได้ คุณค่าการพึ่งตนเองนี้มีความหมายครอบคลุมทั้งการพึ่งตนเองด้านเศรษฐกิจ ด้านการตัดสินใจ ด้านความคิดและจิตสำนึกด้วย สำหรับคำว่า พึ่งตัวเอง (Self reliance) ของชาวบ้านมีความหมาย 2 ด้านพร้อมๆกัน คือทั้งพึ่งพาตนเองและพึ่งพาอาศัยซึ่งกันและกัน จะขาดด้านใดด้านหนึ่งมิได้ และที่สำคัญก็คือสำหรับชาวบ้านและคุณค่านี้ต้องแสดงออกด้วยการกระทำ มิใช่ในระดับคำพูดเท่านั้น

4. แนวคิดประชาสังคม

นักคิดนักวิชาการให้ความหมายไว้มากพอจะสรุปได้ว่า "ประชาสังคม" น่าจะหมายถึง การที่คนในสังคมซึ่งมีจิตสำนึก(Civic Consciousness) ร่วมกัน มารวมตัวกันในลักษณะที่เป็นหุ้นส่วนกัน ในการกระทำบางอย่าง ทั้งนี้ด้วยความรักและความเอื้ออาทรต่อกัน ภายใต้ระบบการจัดการให้เกิดความรู้ร่วมกัน

ประชาสังคม จะก่อให้เกิด "อำนาจที่สาม" นอกเหนือจากอำนาจรัฐ และอำนาจธุรกิจ อำนาจที่สามนี้ อาจไม่ต้องการคนจำนวนมาก แต่เป็นกลุ่มเล็กกลุ่มน้อย กระจาย และอาจมีความเชื่อมโยงกันเป็นเครือข่ายย่อย (Civic Network) การรวมตัวกันนั้น

อาจไม่ต้องอยู่ใกล้ชิดกัน แต่สามารถสื่อสารกันได้ เกิดเป็นองค์กรขึ้น (Civic Organization) ซึ่งอาจเป็นองค์กรที่เป็นทางการ (นิติบุคคล) หรือไม่เป็นทางการก็ได้ การรวมตัวในลักษณะประชาสังคมจะเป็นการก่อให้เกิดโครงสร้างสังคมแนวใหม่ที่มีความสัมพันธ์กันในแนวราบ ซึ่งหากประสานกับโครงสร้างที่มีความสัมพันธ์ในแนวตั้งด้วยความสมานฉันท์แล้ว ก็จะทำให้สังคมทั้งสังคมมีความเข้มแข็งเหมือนผืนผ้าที่มีทั้งเส้นใยแนวตั้งและแนวนอน ถักทอกันเป็นผืนผ้าที่มีความงามและแข็งแรง

แนวคิดเรื่องประชาสังคม (Civil Society) มีรากเหง้าทางความคิดจากทฤษฎีทางสังคมของตะวันตก แต่ก็สามารถนำแนวคิดนั้นมามองสังคมไทยโดยเข้าใจถึงประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมของไทย ซึ่งมีคำหลายคำที่ให้ความหมายไปในทางเดียวกันกับคำว่าประชาสังคม เช่น สังคมเข้มแข็ง ชุมชนเข้มแข็ง ความเป็นชุมชน

ประเวศ วะสี ได้ให้ความหมายของความเป็นชุมชน ว่า หมายถึง "การที่ประชาชนจำนวนหนึ่งมีวัตถุประสงค์ร่วมกัน มีอุดมคติร่วมกัน หรือมีความเชื่อร่วมกันในบางเรื่อง มีการติดต่อสื่อสารกัน หรือมีการรวมกลุ่มกัน จะอยู่ห่างกันก็ได้ (ทั้งติดพื้นที่และไม่ติดพื้นที่) มีความเอื้ออาทรต่อกัน มีความรัก มีมิตรภาพ มีการเรียนรู้ร่วมกัน ในการกระทำหรือในการปฏิบัติบางสิ่งบางอย่าง และมีการจัดการ "

ธีรยุทธ บุญมี ได้ให้ความสำคัญต่อทฤษฎีการทำให้สังคมเข้มแข็ง โดยให้ความเห็นว่า "การแก้ปัญหาที่พื้นฐานต้องมองไปที่พลังที่สาม คือพลังของสังคมโดยส่วนรวมทั้งหมด โดยยกตัวอย่างเหตุการณ์เดือนพฤษภาคม ว่าเป็นสิ่งสะท้อนที่ดีที่สุดว่า หากสังคมมีความเข้มแข็งโดยมีทุกๆส่วนคือธุรกิจ วิชาชีพ ปัญญาชน นักศึกษา ชาวบ้าน นักการเมืองร่วมแรงร่วมใจกัน ก็มีความสามารถที่ผลักดันให้กลุ่มอำนาจนิยมถอยร่นไปได้ "

ชัยอนันต์ สมุทวณิช ได้ให้ความหมายของประชาสังคม ว่า หมายถึง ทุกๆส่วนของสังคม โดยรวมถึงภาครัฐ ภาคเอกชน ภาคประชาชนด้วย ถือว่าทั้งหมดเป็น ประชาสังคม (Civil Society) หมายถึงทุกฝ่ายเข้ามาเป็นหุ้นส่วนกัน (Partnership) เป็นเรื่องของหุ้นส่วน ไม่ใช่เรื่องของผู้นำ (Leadership) เป็นเรื่องของความร่วมมือ ไม่ใช่เป็นเรื่องของการเป็นตัวแทนกัน

เอกลักษณ์ของสังคมไทยที่ส่งเสริมการสร้างความเข้มแข็งของประชาสังคม

สังคมไทยมีประวัติศาสตร์และพัฒนาการต่างกับสังคมอื่น การก่อตัวและการเคลื่อนไหวของประชาสังคม (Civic Movement) ในเมืองไทย ย่อมมีเอกลักษณ์ความเป็นเฉพาะตัวของประชาสังคมไทย จะขอนำเสนอเพื่อพิจารณาในการพัฒนาประชาสังคมแบบไทย ดังนี้

1) สังคมไทยมีสถาบันพระมหากษัตริย์ เป็นสถาบันหลักที่แสดงความต่อเนื่องของระบอบการปกครอง มีความมั่นคง เป็นศูนย์รวมจิตใจของคนทั้งชาติ เป็นสถาบันที่แน่นแฟ้นในสังคมไทย วัฒนธรรมไทย

2) พุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติไทย เป็นศาสนาที่เอื้อต่อการพัฒนาระบอบประชาธิปไตย พุทธศาสนากล่อมเกล่าให้คนไทยมีอหิงสา ไม่นิยมความรุนแรง ไม่นิยมการเผชิญหน้า และมีการประสานประโยชน์ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดการสร้างสังคมเข้มแข็งที่เป็นแนวทางของการใช้ปัญญาโดยสันติวิธี และความสมานฉันท์

ทั้งนี้ศาสนาและลัทธิอื่นๆในสังคมไทยก็มีหลักการเช่นเดียวกันกับพุทธศาสนา สามารถประสานกลมกลืนกับพุทธศาสนา ซึ่งอาจพบเห็นได้ไม่มากนักในสังคมอื่น

3) สังคมไทยมีความสามารถในการทำให้บุคคลต่างวัฒนธรรม ผสมกลมกลืนเข้ากับวัฒนธรรมไทย เข้าเป็นส่วนหนึ่งของสังคมไทยอย่างแนบเนียนและแนบกาย โดยปราศจากความขัดแย้ง รุนแรง

4) ประเทศไทยถูกมองว่าเป็น "รัฐราชการ" ระบบราชการเป็นระบบรวมศูนย์อำนาจ และเป็นอุปสรรคต่อการพัฒนาประเทศอย่างมีประสิทธิภาพ แต่ภายในระบบราชการมีข้าราชการประจำที่มีความรู้ความสามารถอยู่มาก ซึ่งเป็นทรัพยากรมนุษย์ ที่มีคุณภาพ หากสามารถปรับแนวคิดของข้าราชการเหล่านี้ จะเป็นพลังที่สำคัญในการประสานงานดำเนินงานร่วมกันกับนักพัฒนาเอกชน นักวิชาการ นักธุรกิจ ผู้นำชุมชน ในลักษณะเบญจภาคีหรือพหุภาคี

5) ประเทศไทย มีองค์กรพัฒนาสังคมที่มีอยู่นอกภาครัฐ องค์กรพัฒนาเอกชน องค์กรวิชาชีพ องค์กรธุรกิจเอกชน ชมรมสมาคม มูลนิธิต่างๆ จำนวนมาก ซึ่งในระยะหลังได้มีบทบาททางสังคมสูงขึ้นในการพัฒนาสังคมและประชาธิปไตย ซึ่งการก่อตัวและการเคลื่อนไหวเหล่านี้ จะช่วยเสริมให้สังคมมีความเข้มแข็งเร็วขึ้น

6) สังคมไทยเป็นสังคมเปิด สื่อมวลชนและประชาชนมีเสรีภาพในการแสดงความคิดเห็นอย่างมีอิสระเสรี อีกทั้งกระแสโลกาภิวัตน์จะมีส่วนเร่งให้สังคมไทยเชื่อมโยงกับสังคมเปิดในประเทศอื่นๆ ทั่วโลกอย่างไร้พรมแดน จะเพิ่มอัตราเร่งในการสร้างสังคมให้เข้มแข็งเร็วขึ้น

กระแสความสนใจในแนวคิด และความเคลื่อนไหวของภาคประชาสังคมในประเทศไทย เริ่มก่อตัวขึ้นเรื่อยๆ ใน ช่วง 2 ทศวรรษที่ผ่านมา ข้อมูลการสำรวจองค์การเอกชน สาธารณประโยชน์ พบว่า 78 % ขององค์กรเอกชน เช่น มูลนิธิ ชมรม และสมาคมต่างๆ ทั้งที่ได้มีการจดทะเบียนและมิได้จดทะเบียนถูกก่อตั้งขึ้นภายหลังปี 2516 ซึ่งยอมรับว่ากิจกรรมหรือกระบวนการ ที่จะเรียกว่าประชาสังคมได้นั้น จะต้องประกอบด้วย องค์ประกอบที่สำคัญ 3 ส่วน คือ

1) จิตสำนึกประชาสังคม (Civic Consciousness) หมายถึง ความคิด และความยอมรับในเรื่อง การรวมตัวกันอย่างอิสระด้วยความรัก ความเชื่ออาทร ความยอมรับในความคิดเห็นของกันละกัน ในอันที่จะเรียนรู้ร่วมกัน หรือแก้ไขปัญหาที่เผชิญอยู่

การรวมตัวกันจึงเป็นลักษณะ partnership เป็นความสัมพันธ์ในแนวราบ มีอิสระ มีการเรียนรู้ร่วมกัน

องค์การการรวมกลุ่ม ที่มีลักษณะ จัดตั้ง ขึ้นมา ขาดการสร้าง partnership ไม่มีการเรียนรู้ร่วมกัน และมีลักษณะความสัมพันธ์ในแนวตั้ง แม้จะเกิดอยู่ในชุมชน ไม่ว่าจะสนับสนุนโดยภาครัฐ หรือองค์กรเอกชน ก็ไม่สามารถนับเป็นประชาสังคมได้ เพราะขาดจิตสำนึกประชาสังคม

2) โครงสร้างองค์กรประชาสังคม (Civic Organization) หมายถึงกลุ่มการรวมตัว ซึ่งอาจเป็น องค์กรที่เป็นทางการ (นิติบุคคล) หรือไม่เป็นทางการก็ได้ เป็นกลุ่มที่รวมตัวกันเฉพาะคราว เฉพาะเรื่องหรือต่อเนื่องก็ได้

3) เครือข่ายประชาสังคม (Civic Network) หมายถึง โครงสร้างและกระบวนการ ซึ่งเชื่อมโยงในกลุ่ม หรือเชื่อมโยงองค์กรประชาสังคมต่างๆ เข้าด้วยกัน ปัจจัยสำคัญของเครือข่ายประชาสังคม คือ ระบบการสื่อสารที่มีประสิทธิภาพและการสัมพันธ์กันด้วยความสมานฉันท์

เครือข่ายประชาสังคม จะเป็นสิ่งที่ช่วยรวมพลังแห่งจิตสำนึกของสมาชิก และ องค์กรประชาสังคมต่างๆให้เกิดเป็น “อำนาจที่สาม” ที่มีความเข้มแข็งในสังคมขึ้นมา

ดังนั้น การสร้างความเข้มแข็งของสังคม จึงเกิดจากการรวมตัวของกลุ่มประชาชน เป็นประชาสังคม โดยรวมตัวกันเป็นกลุ่ม ชมรม สมาคม หรือองค์กรต่างๆ ที่ชักนำให้ผู้คน มาพบปะ คบค้าสมาคม โดยสมัครใจ เป็นการสร้างความสัมพันธ์ทางสังคมที่ก่อให้เกิด ความไว้วางใจกัน ช่วยเหลือเกื้อกูลกัน และความร่วมมือต่อกัน และเน้นการมีส่วนร่วมของ ประชาชน

ดังที่ได้กล่าวถึงการเกิดกระบวนการประชาสังคมได้ นอกจากต้องมีการรวมกลุ่มตั้ง เป็นองค์กรแล้ว ยังต้องประกอบด้วยเครือข่ายทางสังคม และการมีส่วนร่วมของประชาชน เพื่อให้เกิดจิตสำนึกทางสังคม

ผู้วิจัยได้นำแนวคิดประชาสังคมมาอธิบายปรากฏการณ์ที่สนใจศึกษาทำเป็นกรอบ และเพื่อให้เข้าใจ ความเป็นประชาสังคมที่ชัดเจน จึงต้องอาศัยแนวคิดอื่นๆ อธิบายร่วมด้วย คือ

4.1 แนวคิดเครือข่ายทางสังคม

4.2 แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชน

4.1 แนวคิดเครือข่ายทางสังคม

ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์ (2537, หน้า 72-73) ได้ให้แนวคิดไว้ว่า สังคมมีลักษณะเป็น เครือข่ายคล้ายใยแมงมุม บุคคล คือ จุดที่เส้นใยของเครือข่ายมาพบกันบุคคลคนหนึ่งย่อมมี ความสัมพันธ์กับคนอื่นเป็นจำนวนมากในหลายรูปแบบลักษณะ และ สถานการณ์ บุคคลที่มี เส้นใยความสัมพันธ์กว้างขวางทั้งใน และนอกหมู่บ้านย่อมมีความสำคัญในสังคมและการ เปลี่ยนแปลงในหมู่บ้านมากกว่าคนอื่น ๆ ที่มีเส้นสายความสัมพันธ์เชื่อมโยงกับคนอื่น ๆ จำนวน น้อย บุคคลที่เป็นจุดรวมของสายสัมพันธ์จำนวนมากนี้ อาจกล่าวได้ว่า เป็นจุดรวมของความ สัมพันธ์ในท้องถิ่นหรือชุมชนนั้นได้

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2533, หน้า 209-214) ได้อธิบาย แนวความคิดเครือข่าย สังคมว่า เครือข่ายสังคม หมายถึงกลุ่มของความสัมพันธ์ ที่บุคคลมีต่อกันโดยคุณ ลักษณะของความสัมพันธ์ที่เกิดขึ้นสามารถ นำมาใช้อธิบายพฤติกรรมของบุคคลเหล่านี้ได้ เครือข่ายสังคมนี้ประกอบขึ้นด้วยความสัมพันธ์ทางสังคมทั้งหมด การเรียนรู้ของบุคคล กลุ่มองค์กรใดก็ตามย่อมสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเครือข่ายทางสังคมในรูปแบบต่าง ๆ เช่น

ความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เพื่อน และความสัมพันธ์ในฐานะของบุคคลหรือองค์กรที่มีปัญหา มีกิจกรรม ที่ปฏิบัติการทางสังคมร่วมกัน ที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้

ชาติชาย ณ เชียงใหม่ (2528 , หน้า 213-214) ได้เสนอว่าการศึกษาเครือข่ายสังคม ไม่อาจศึกษาในระดับกว้างที่ หมายถึงความสัมพันธ์ทุกๆด้านที่บุคคลทั้งหมดมีต่อกันได้ จึง จำเป็นที่จะต้องศึกษาเครือข่ายส่วนบุคคลของผู้นำที่เกี่ยวกับกิจกรรม โดยพิจารณาว่าบุคคล นั้นมีสายสัมพันธ์กับใครบ้าง และพวกเขาเหล่านั้นมีการติดต่อสัมพันธ์กันและกันอย่างไร ตัวแปรที่ใช้ในการอธิบายคุณลักษณะของเครือข่ายสังคม ได้แก่

1) ความสัมพันธ์เชิงซ้อน

บุคคลแต่ละคนมีบทบาทที่ต้องกระทำหลายบทบาทในชีวิตประจำวัน และเขาได้ พบปะรู้จักกับบุคคลอื่นที่มีบทบาทอย่างเดียวกัน และบางครั้งเขาก็ได้พบกับบุคคลเดิมในการมี บทบาทอื่นๆ การที่บุคคลสองคนมีความสัมพันธ์กันในหลายบทบาท เรียกว่าความสัมพันธ์ เชิงซ้อน บทบาทหลายๆ อย่างที่แต่ละคนมีนั้น มีผลกระทบต่อกันและกัน เพราะในแต่ละ บทบาทต่างก็มีปทัสถาน และความคาดหวังทางสังคมที่ชี้นำแนวทางพฤติกรรม

2) สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน

สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยน มีทั้งสิ่งของและน้ำใจระหว่างคนสองคนในการแสดง บทบาท แต่ละอย่าง สิ่งที่มีการแลกเปลี่ยนกันนี้ไม่เพียงแต่ขึ้นอยู่กับปทัสถานสังคม ที่มีอยู่ใน แต่ละบทบาทนั้นจะตัดสินใจมีพฤติกรรมอย่างไร การแลกเปลี่ยนที่แสดงให้เห็นถึงเนื้อหาของ เครือข่ายสังคม ได้แก่ การหักทลาย การสนทนา การเยยเมเยื่อน การช่วยเหลือการงาน การให้ บริการส่วนตัว และการช่วยเหลือทางการเงิน การแลกเปลี่ยนจะช่วยให้เห็นว่าเขาได้รับ ผลประโยชน์ตอบแทนอะไรบ้างจากความสัมพันธ์ดังกล่าว

3) ลักษณะของการให้และการรับ

ลักษณะของการให้และการรับดังกล่าว เป็นเครื่องชี้หนึ่งที่แสดงให้เห็นว่า บุคคลแต่ละคนให้ความสำคัญแก่ความสัมพันธ์ที่มีต่ออีกบุคคลหนึ่งมากน้อยเพียงใด ถ้ามีการ ให้และการรับในปริมาณที่เท่าเทียมกัน ก็แสดงว่าบุคคลที่มีความสัมพันธ์กันนั้นมีอำนาจ และ เกียรติภูมิในระดับที่เท่าเทียมกัน และในความสัมพันธ์ใดที่มีการให้มากกว่าการรับ แสดงว่าผู้ที่ ให้มากกว่ารับ มีสถานะทางสังคมและอำนาจที่เหนือกว่าผู้รับในระบบอุปถัมภ์ ลักษณะของ การให้และการรับในความสัมพันธ์ของบุคคล เป็นเครื่องชี้อย่างหนึ่งถึงคุณภาพของความ สัมพันธ์นั้น

4) ความถี่และระยะเวลาที่ได้มีความสัมพันธ์กัน

เครือข่ายสังคมของบุคคลมีการเปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ เพราะมีการรู้จักคนเพิ่มขึ้น ในขณะความสัมพันธ์ต่อคนที่รู้จักกันมานานอาจจะค่อยๆ เสื่อมไปการที่บุคคลได้พบปะกัน บ่อยครั้งอาจช่วยให้มีความรู้สึกผูกพันกันมาก ความถี่ของการติดต่อสัมพันธ์กันจะถูกวัด ในแง่ของช่วงเวลาของการพบกันแต่ละครั้งนั้นมีการเตรียมการนัดหมายไว้ล่วงหน้าหรือไม่ ส่วน ระยะเวลาที่ได้รู้จักกันก็พิจารณาว่ามีการรู้จักกันมานานเท่าใดแล้ว

การเกิดขึ้นของเครือข่าย สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ (2537, หน้า 78 - 81) กล่าวว่า การเกิดขึ้นของเครือข่าย อาจเกิดขึ้นได้ใน 2 แบบคือ

1) เครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติ เครือข่ายที่เป็นสายใย ของความสัมพันธ์ระหว่าง มนุษย์ในอดีตนั้นเกิดโดยธรรมชาติ ด้วยเหตุปัจจัย 3 ประการคือ

(ก) ปัจจัยทางเครือญาติ เป็นญาติกันระหว่างชาวบ้านก็มีการเยี่ยมเยียน ไปมาหาสู่กัน แลกเปลี่ยนสิ่งของกัน

(ข) ปัจจัยทางความเชื่อ มีความเชื่อถืออย่างเดียวกัน เป็นครูเป็นศิษย์กัน เช่น เครือข่ายของหมอลำผีฟ้ากับคนป่วย

(ค) ปัจจัยทางเศรษฐกิจ เคยติดต่อแลกเปลี่ยนสิ่งของผลผลิตกันเสมอๆ

2) เครือข่ายที่เกิดขึ้นโดยการจัดตั้ง การเกิดขึ้นของเครือข่ายที่เกิดขึ้นจากการจัดตั้ง อาจเกิดขึ้นจากความพร้อมและความต้องการของผู้นำและเครือข่ายเอง เช่นกรณีเครือข่าย ผู้เลี้ยงวัวบ้านท่านางแนว ในบางกรณีเกิดจากความพร้อม ความต้องการของผู้นำและ เครือข่ายประสานกับการหนุนช่วยจากองค์กรภายนอกชุมชน เช่น กรณีเครือข่ายของหลวง พ่อนานกับกลุ่มสหธรรมเพื่อการพัฒนา ที่ได้รับการหนุนช่วยในด้านเงินทุนและวิชาการจาก สถาบันวิจัยและพัฒนา มหาวิทยาลัยขอนแก่น

เครือข่ายทางสังคมที่ดี เกิดขึ้นได้นั้น บุคคลจะต้องมีการพบกัน ติดต่อสื่อสาร ระหว่างบุคคลกับบุคคล บุคคลมีโอกาสดำเนินการเปลี่ยนแปลงเรียนรู้ ความรู้ สิ่งของ และ บริการ หรือได้รับการตอบสนองความต้องการด้านอารมณ์ ขณะเดียวกันการพบกันอย่างสม่ำเสมอ ทำให้เกิด สายสัมพันธ์อย่างแน่นแฟ้นมากยิ่งขึ้น การแลกเปลี่ยนและตอบแทนผลประโยชน์ เป็นการช่วยเหลือพึ่งพาอาศัยกัน เกิดความรู้สึกที่ดีและผูกพันต่อกัน ความผูกพันจะมีส่วนช่วย

ส่งเสริมให้เกิดความเชื่อถือและข้อผูกมัดทางใจที่มีต่อกันให้มากขึ้น ทำให้มีการรักษาสายสัมพันธ์ หรือเครือข่ายนั้นไว้

4.2 แนวคิดการมีส่วนร่วมของประชาชน

ได้มีการศึกษาการมีส่วนร่วมของประชาชนกันอย่างมากมายและกว้างขวาง ทั้งนี้เพราะเล็งเห็นว่า การพัฒนาใดๆ ก็ตาม หากประชาชนไม่ได้รู้สึกว่าเป็นเจ้าของ และลงมือปฏิบัติด้วยตนเองแล้ว การพัฒนานั้นมีอาจสำเร็จ และยั่งยืนอยู่ได้ (ธรรมศักดิ์ วรรณทอง, 2534, หน้า 39)

อาภรณ์พันธ์ จันทร์สวาง (2522, หน้า 19) ได้อธิบายเรื่องการมีส่วนร่วมของประชาชนไว้ว่า การมีส่วนร่วม เป็นผลมาจากการเห็นพ้องต้องกันในเรื่องของความต้องการ และทิศทางของการเปลี่ยนแปลงและความเห็นพ้องต้องกันนั้น จะต้องมีความพอจนเกิดความคิดริเริ่มโครงการเพื่อการนั้นๆ เหตุผลเบื้องต้นแรกของการที่คนเราสามารถรวมกันได้ ควรจะต้องมีความตระหนักว่าปฏิบัติการทั้งหมดหรือการกระทำทั้งหมด ที่ทำโดยหรือทำในนามกลุ่มนั้น กระทำผ่านองค์กร ดังนั้นองค์กรจะต้องเป็นเสมือนตัวนำให้บรรลุถึงความเปลี่ยนแปลงที่ต้องการได้

อภิชัย พันธเสน (พ.ศ 2539, หน้า 21-23) ตามแนวคิดพัฒนาชุมชน ก็ คือ การมีส่วนร่วมของประชาชน หมายถึง กระบวนการที่ประชาชนยกระดับ และพัฒนาความสำนึกต่อสถานะการณ์และปัญหาต่างๆ ที่พวกเขาเผชิญ ตระหนักในเหตุพื้นฐานของปัญหานั้นๆ และเข้าร่วมดำเนินกิจการเคลื่อนไหวสร้างพลังอำนาจในการเปลี่ยนแปลงมูลฐานของปัญหา หรือสถานภาพที่ดำรงอยู่ด้วยตนเอง

กระบวนการส่งเสริมการมีส่วนร่วมที่แท้จริงของประชาชน จะต้องเป็นกระบวนการสร้างจิตสำนึกให้ประชาชนมีการรู้ที่ถูกต้อง มีความมั่นใจ เข้าใจมูลฐานของสถานการณ์ที่ตนเผชิญอยู่ การแสดงออกซึ่งการมีส่วนร่วม อันเป็นผลที่เกิดจากความสุกงอมด้านความคิด ในขณะที่เดียวกันพฤติกรรมของการมีส่วนร่วมย่อมสะท้อนกลับเป็นการพัฒนาจิตสำนึกให้สูงขึ้นไปอีก (ประกอบ พันธุ์งาม, 2528)

การมีส่วนร่วมของประชาชน เป็นการเปิดโอกาสให้แต่ละคนได้เข้ามามีส่วนกำหนดในการคิดและปฏิบัติโดยเรียนรู้จากกิจกรรมที่ปฏิบัติเป็นการเพิ่มขีดความสามารถของ

ประชาชน สามารถคิดค้นปัญหาได้ด้วยตนเอง และจัดการควบคุมทรัพยากรและสภาพแวดล้อม เพื่อการเปลี่ยนแปลงแก้ไขปัญหาต่างๆ ที่มีผลกระทบต่อการดำรงชีวิต ซึ่งระดับของการมีส่วนร่วมในงานพัฒนา จะต้องให้ประชาชนร่วมกันค้นหาสาเหตุแห่งปัญหา ร่วมกันการหาแนวทางแก้ไข การวางแผน และดำเนินการ รวมทั้งร่วมกันประเมินผลของกิจกรรมในการแก้ไขปัญหานั้น ซึ่งเป็นยุทธศาสตร์อย่างหนึ่งของการพัฒนา โดยยึดจากล่างขึ้นสู่บนมากกว่าบนลงสู่ล่าง

5. แนวคิดเครือข่ายการเรียนรู้

การเรียนรู้ของบุคคลหรือกลุ่มองค์กรใดก็ตาม ย่อมสัมพันธ์เกี่ยวข้องกับเครือข่ายทางสังคมในรูปแบบต่างๆ เช่นความสัมพันธ์ทางเครือญาติ เพื่อน และความสัมพันธ์ในฐานะของบุคคลหรือองค์กรที่มีปัญหา มีกิจกรรมที่ปฏิบัติการทางสังคมร่วมกันที่ทำให้ชุมชนสามารถดำรงอยู่ได้ เครือข่ายการเรียนรู้ของชุมชน มีองค์ประกอบที่สำคัญ 2 ส่วน คือ

1. องค์ความรู้ 2. กระบวนการเรียนรู้

องค์ความรู้จะมีลักษณะความรู้ในเรื่องการคิดวิเคราะห์ การปฏิบัติที่เป็นเรื่องคุณธรรม ส่วนกระบวนการเรียนรู้จะมีทั้งกระบวนการเรียนรู้ภายในชุมชน และกระบวนการเรียนรู้ที่สัมพันธ์กับภายนอกทั้งจากภาครัฐและเอกชน กระบวนการเรียนรู้ของชุมชน นับเป็นหัวใจสำคัญที่ทำให้ชุมชนเข้มแข็งได้ เนื่องจากเป็นการยกระดับความสามารถในการคิดวิเคราะห์ปัญหาสาเหตุ หาทางเลือกของการแก้ปัญหา การตัดสินใจเลือกทางเลือกในการแก้ปัญหาและการสรุปบทเรียนเพื่อยกระดับสติ ปัญญาให้สูงขึ้น กระบวนการดังกล่าวเป็นกระบวนการที่ครอบคลุมทั้งเรื่องของการปลูกจิตสำนึกของคนในการที่มุ่งมั่นจะแก้ปัญหาและพึ่งตนเอง และเรื่องของการพัฒนาความรู้ และทักษะในการจัดการกับปัญหาใหม่ๆที่เกิดขึ้นได้อย่างเท่าทันการเปลี่ยนแปลง กระบวนการเรียนรู้ที่สามารถยกระดับสติปัญญาของปัจเจกบุคคลและชุมชนได้นั้น จะต้องมีความรู้ลักษณะเป็นการเรียนรู้ที่ควบคู่ไปกับการปฏิบัติ หรือการทำกิจกรรมต่างๆ ประเวศ วะสี (2537) เรียกกระบวนการดังกล่าวว่า “กระบวนการเรียนรู้แบบมีปฏิสัมพันธ์จากการกระทำร่วมกัน (Interactive learning through action) หรืออีกนัยหนึ่ง คือ กระบวนการเรียนรู้ แบบ Learning by doing แต่กระบวนการเรียนรู้นี้ มิใช่การเรียนรู้ของปัจเจกบุคคลเท่านั้น แต่เป็นการเรียนรู้ร่วมกันของคนหลายๆ คนที่มาทำกิจกรรม

ร่วมกัน เป็นการสร้างและขยายเครือข่ายการเรียนรู้ (สีลาภรณ์ นาคทรพรพ, 2541, หน้า 249 - 250)

รูปแบบการสร้างเครือข่ายการเรียนรู้ในชนบทส่วนใหญ่เกิดขึ้นเป็นเครือข่ายใน
แนวนอน ดังนี้

- 1) เกษตรกรมาพบกันเอง เป็นการเชื่อมความรู้ระหว่างพวกที่เป็นปัญญาชนด้วยกัน เช่น พระมาคุยกับพระ หมอยามาคุยกับหมอยา
- 2) การมีนักวิชาการไปคุยกับผู้นำชาวบ้าน แล้วเกิดกระบวนการสร้างความรู้ใหม่ขึ้นมา รวมทั้งบางเรื่อง นำเอามาเป็นนโยบายกันแล้ว เช่น เรื่องป่าชุมชน เกษตรผสมผสาน การปลูกผักปลอดสารพิษ
- 3) การมีสถาบันภายนอกเข้ามาเสริม เช่น สถาบันวิจัยและพัฒนา สถาบันการศึกษาทำการวิจัยเก็บข้อมูลรอบตัวของผู้นำที่มีลักษณะเป็นแม่ข่ายส่งเสริมความเป็นปัญญาชนของเขา และขยายการเรียนรู้ที่ทำให้เครือข่ายของเขาเข้มแข็งขึ้น และกระจายตัวได้ดีขึ้น โดยผ่านกลไกของเครือข่ายสายความเชื่อ สายเครือญาติ สายกิจกรรม สายปัญหาร่วมและสายจัดตั้ง
- 4) กระบวนการเชื่อมผู้นำกับผู้นำเข้าด้วยกัน เพื่อให้เกิดทางเลือกในการแก้ไขปัญหาและการพัฒนาขึ้น เช่น กรณีป่าชุมชนเป็นกลยุทธ์ของฝ่ายชาวบ้านเองที่เขาเกาะตัวผู้นำองค์กรพัฒนาเอกชนและรัฐ บางส่วนก็เข้าไปเสริมให้เกิดการเกาะตัวของแม่ข่ายทำให้พลังของชาวบ้านสูงขึ้นทั้งการเรียนรู้และการขยายผล (สุธรรม ธรรมทัศนานนท์, 2542 หน้า 12)

ประสบการณ์ของนักพัฒนาชนบทได้ให้ข้อสรุปถึงกระบวนการเรียนรู้ที่ช่วยยกระดับสติปัญญาของปัจเจกบุคคลและชุมชนมีขั้นตอนหลักๆ 3 ขั้น (เอนก นาคะบุตร, 2536 อ้างใน สีลาภรณ์ นาคทรพรพ, 2542, หน้า 250)

ขั้นที่ 1 การแสวงหาและพัฒนาระบบคุณค่าใหม่ของปัจเจกบุคคล หรือผู้นำชุมชน โดยผ่านกระบวนการเสวนา ศึกษาดูงาน เพื่อให้ได้มาซึ่ง "ข้อมูลใหม่" แล้วนำมาทดลองปฏิบัติจนเห็นผลและได้รับบทเรียนที่เป็นรูปธรรมจนสรุปเป็น "ระบบคุณค่าใหม่" ที่สอดคล้องกับตนเองและสมาชิก และเป็นแบบอย่างให้คนอื่นได้

ขั้นที่ 2 การเชื่อมโยงผู้นำชุมชนที่มี "ระบบคุณค่าใหม่" โดยการเปิดเวทีแลกเปลี่ยนให้เกิดการวิเคราะห์และเชื่อมโยงข้อมูลต่างๆในชุมชน และการทำกิจกรรมร่วมกันของกลุ่ม

กิจกรรมต่างๆ ในเชิงพัฒนาการเรียนรู้จากการปฏิบัติงานร่วมกันที่เป็นจริงนี้ จะส่งผลให้เกิดความเป็นองค์กรของชุมชนนั้น เกิดการตั้งกฎระเบียบ กติกา และการจัดการของชุมชน

ขั้นที่ 3 การเชื่อมโยงองค์กรชุมชนและผู้นำแต่ละชุมชน แต่ละท้องถิ่นที่มีปัญหาร่วมกัน เช่นกรณีที่มี ปัญหาเกี่ยวกับการใช้ป่าผืนเดียวกัน ลุ่มน้ำเดียวกัน ปลูกพืชหรือเลี้ยงสัตว์ชนิดเดียวกัน โดยการเปิดเวทีชาวบ้านให้มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ข้อมูลซึ่งกันและกัน พัฒนาขีดความสามารถในการจัดการของตนเองของชุมชน และพัฒนามาเป็นเครือข่ายการเรียนรู้และความร่วมมือระหว่างองค์กรที่มีความสนใจหรือปัญหาร่วมกัน

เครือข่ายการเรียนรู้ จึงเป็นการเรียนรู้ที่เกิดจากบุคคลมาพบปะกัน พูดคุยกันปรึกษาหารือกันอยู่เสมอ ๆ ซึ่งมีการขยายเครือข่ายออกไปมิใช่เพียงระดับบุคคล แต่เป็นระดับกลุ่ม ที่มีการเรียนรู้หลายๆ คนร่วมกัน ซึ่งอาจจะขยายไปตามสายสัมพันธ์ต่างๆ เช่น สายเครือญาติ เพื่อนบ้าน ผู้นำ เป็นต้น โดยลักษณะการเรียนรู้จะเกิดขึ้นมากน้อยในระดับใด ขึ้นอยู่กับการจัดกิจกรรม และเวทีของชาวบ้าน เป็นหลักสำคัญในการพัฒนาเครือข่ายการเรียนรู้ เช่น กิจกรรมการศึกษาดูงาน เพื่อให้ได้ข้อมูลใหม่ เป็นการสร้างเสริมภูมิปัญญาของท้องถิ่นและการจัดเวทีแลกเปลี่ยนเรียนรู้ของชาวบ้าน เพื่อการระดมสมองในการวิเคราะห์ข้อมูลร่วมกัน ซึ่งเป็นการเรียนรู้แบบมีปฏิสัมพันธ์ สามารถยกระดับของปัญหา และการคิดวิเคราะห์ร่วมกัน

6. งานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

สุธรรม ธรรมทัศน์านนท์ (2542) ได้ศึกษาเกี่ยวกับชุมชนที่มีการรวมตัวกัน เกิดกลุ่ม/องค์กรชุมชนในการอนุรักษ์ป่าชุมชน ซึ่งเป็นการแก้ไขปัญหาด้านทรัพยากรสิ่งแวดล้อมที่มีผลกระทบต่อชุมชน อุดมการณ์ในการสร้างเครือข่ายความสัมพันธ์ทางสังคม ขององค์กรป่าชุมชน ก็เพื่อช่วยเหลือเกื้อกูลและพึ่งพาอาศัยกัน มีปฏิสัมพันธ์ โดยผ่านประเพณี พิธีกรรม ศาสนา และสถาบันต่างๆภายในชุมชน เกิดการเรียนรู้ พูดคุย ปรึกษาหารือ และเกิดความตระหนักและรับรู้ถึงปัญหาต่างๆที่ต้องช่วยกันคิด แก้ไข และองค์กรป่าชุมชนยังได้มีการติดต่อสัมพันธ์กับภายนอก เช่น หน่วยงานราชการและองค์กรพัฒนาเอกชน เพื่อการแลกเปลี่ยนความรู้ ซึ่งแสดงออกมาในรูปของการไปมาหาสู่ติดต่อสื่อสาร การประชุมสัมมนา และการศึกษาดูงาน เป็นการเพิ่มศักยภาพ และลดปัญหาอุปสรรคในการดำเนินงาน ทำให้มีการจัดการและแก้ไขปัญหาได้อย่างต่อเนื่องขององค์กรป่าชุมชนในการจัดการทรัพยากรธรรมชาติ

ชัยณรงค์ พุทธร (2540) ได้ศึกษาเกี่ยวกับเครือข่ายความสัมพันธ์ของกลุ่มผู้ผลิตงานหัตถกรรมในชุมชนภาคเหนือ ซึ่งเกิดจากความสัมพันธ์ระหว่างครูกับศิษย์ ความสัมพันธ์ทางความเป็นเครือญาติ และความสัมพันธ์ทางการซื้อขายสินค้ากัน ทำให้เกิดกระบวนการแลกเปลี่ยนความรู้และการช่วยเหลือกันอยู่เสมอ โดยมีการพบปะกันอย่างไม่เป็นทางการ มีการแลกเปลี่ยนความรู้ความคิดเห็นซึ่งกันและกัน ระหว่างกลุ่มผู้ผลิตงานหัตถกรรมในชุมชนบ้านต้นแก้ว และบ้านถวายเป็นการพัฒนาคุณภาพของสินค้า และความสามารถด้านต่างๆ ของอาชีพ เป็นการขยายเครือข่ายความสัมพันธ์ในแนวนอน ซึ่งเป็นความสัมพันธ์ในลักษณะพึ่งพาอาศัยกัน และกลุ่มผู้ผลิตฯ ยังมีการติดต่อกับบุคคลภายนอก เพื่อได้รับการส่งเสริมทางด้านการตลาด ขยายตลาด และรับการสนับสนุนทางการเงิน ซึ่งเป็นเครือข่ายความสัมพันธ์ในแนวตั้ง

กรอบความคิดในการวิจัย

ในชุมชนชนบท แต่ละชุมชนย่อมมีความสัมพันธ์ทางสังคมอยู่แล้ว เช่น ความสัมพันธ์แบบเครือญาติ ความสัมพันธ์แบบเพื่อนบ้าน และความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่ม/องค์กร ซึ่งมีการติดต่อสื่อสารกันตามบทบาทหน้าที่ที่แตกต่างกัน ตามสถานการณ์ เช่นการติดต่อระหว่างเครือญาติ เพื่อนบ้าน กลุ่มองค์กรภายในชุมชน ความสัมพันธ์จะเป็นแบบแนวนอนในขณะเดียวกัน ถ้ามีการติดต่อกับภายนอก เช่นหน่วยราชการ องค์กรเอกชน การติดต่อจะเป็นแบบแนวตั้ง

ชุมชนชนบทมีกลุ่ม/องค์กรที่หลากหลาย ทั้งที่เป็นทางการ และไม่เป็นทางการ ผู้ที่เกี่ยวข้องในกลุ่ม/องค์กรมีความสัมพันธ์ที่หลากหลายตามบทบาทหน้าที่ของตน ความสัมพันธ์ทางสังคมนี้มีผลทำให้กลุ่ม/องค์กรคงอยู่ได้ การอธิบายการคงอยู่นี้ ผู้วิจัยใช้กรอบแนวคิดวัฒนธรรมชุมชน เช่น ความเป็นเครือญาติ ความเป็นเพื่อนบ้าน ความสัมพันธ์ระหว่างผู้นำ และบริวาร และความสัมพันธ์กับภายนอกในลักษณะเครือข่าย